

ГЛАСНИК

**СРПСКОГ ИСТОРИЈСКО-КУЛТУРНОГ ДРУШТВА
„ЊЕГОШ“**

Свеска четрдесет и четврта – јуни 1980.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

ДУШАН ПЕТКОВИЋ, УГЉЕША МИХАЈЛОВИЋ,
ДРАШКО БРАУНОВИЋ, ПЕТАР СМИЉКОВИЋ И
ЈАНКО ЈАНКОВИЋ.

* *
*

„ГЛАСНИК“ ИЗЛАЗИ ДВАПУТ ГОДИШЊЕ
Годишња претплата 6 долара. Примерак 3 долара.

РУКОПИСЕ слати на име уредника и следећу адресу:
88-10 34th Avenue, Jackson Heights N.Y.. 11372

ПРЕТПЛАТЕ слати на доњу адресу:
Rako Scepanovich, 1839 S. Lombard Ave. Cicero, Illinois
60650

Published by
SERBIAN HISTORICAL AND CULTURAL SOCIETY
„NJEGOS“
3909 West North Avenue, Chicago, Illinois 60647, USA.

Printed by Spaulding Press,
813 West Adams, Chicago, Ill. 60607 – Tel. (312) 372-1164.

ДВАДЕСЕТПЕТОГОДШЊА ПРЕПИСКА СА КНЕЗОМ ПАВЛОМ (1950-1976)

Преда мном је хрпа писама кнеза Павла. Имам их сто дванаест. Писана су између 1930. и 1976, сва руком, на српском и ћирилицом. Писана су на хартијама са разним заглављима: Palais de Belgrade, Coppins, Kensington Palace (пољско добро и лондонска резиденција војвоткиње од Кента), Pradolino (Кнежева вила крај Фиренце), Clarence House (двор британске Краљице-Мајке), париски Jockey Club, лондонски Turf Club. Стизала су ми из Београда, Париза, Фиренце, Минхена, Лозане, Лондона, Цириха и Женева.

Готово је увек своја писма почињао речима: "Драги г. Павловићу", у неколико махова: "Сher Ami", (Драги Пријатељу, пр. п.) а само једном: "Драги Господине". Завршавао их је на разне начине: "С искреним поздравом", "Са изразима искреног пријатељства", "Са срдачним поздравима", "С изразима врло искреног пријатељства", "С пријатељским поздравом", "Верујте у моје старо пријатељство", "Са захвалношћу и поздравом", "У нади да се скоро видимо".

Да читаоци не би стекли погрешан утисак да сам са Кнезом био у сталној преписци још од 1930, одмах додајем да је то прво писмо без датума писано у јесен 1930, четири године пре но што је постао кнезом-намесником, било и једино. Тог је лета Кабинет министра иностраних послова био на Бледу. Кнез је боравио у својој скромној вили "Брдо" на Бохињу, док је Војислав Маринковић становао у закупљеној вили у Бегуњу. Амерички посланик Џон Принс приредио је ручак у част кнеза Павла, кнегиње Олге, њених сестара кнегиња Јелисавете и Марине и сестре од стрица кнегиње Ирене. Том сам ручку и ја присуствовао и, том приликом, снимиио кратки биоскопски филм, чију сам копију послао Кнезу.

Нисам хтео да Вам се захвалим пре но што сам филм видео, а то ми се задовољство тек данас остварило и ја хитам да Вам изразим своју захвалност и честитке на тако успелом филму.

Све до погибије краља Александра, октобра 1934, виђали смо се од времена до времена на пријемима по разним посланствима приређиваним у његову част, на разним чајанкама, игранкама и баловима, па и у Новом двору. Својим поверењем удостојио ме је тек 1950. Тада је тек почело наше редовно виђање и често дописивање, који су трајали до на три месеца пред његову смрт.

Међ тим писмима има честитака и изјава саучешћа као и одговора на слична писма. Има ту и писама личне природе без интереса за јавност. Али их има и таквих која сликају човека и широко поље оног што је привлачило његово пажњу. А има их и која су сведочанства о неким политичким збивањима па чак и историјским догађајима.

Кад сам, после рата, први пут посетио Париз новембра 1950, јавио сам се Кнезу, који ме је примио у Цокеј-клубу (2, rue Rabelais), 21. новембра; последњи пут, на ручку у свом париском дому (31, rue Scheffer), 7. априла 1975.

**

*

Био је осетљив на сећања старих пријатеља, на њихове поздраве, честитке и изјаве саучешћа. То су били бивша дворска дама Ела Стевана Хацића, моји родитељи, бивши опуномоћени министар Милан Ђ. Милојевић, потпуковник Милан А. Јовичић, Љубица Блаже Барловца, Катарина-Бебека Драгомира Касидолца и многи други, чија је имена боље не помињати, јер су још живи и у земљи и "могло би им шкодити код наших власти", како ми је Кнез једном писао. Помињући старе пријатеље, који га нису заборављали, писао ми је: "Вести о старим пријатељима су увек добродошле а у исто време и болне (...), најтежа ми је помисао да се нећемо више видети".

Био је по природи захвалан и своју захвалност умео је да изражава на необично леп начин. Први пут, после рата, дошао је у Лондон да ода почаст сени свог пријатеља Ђорђа VI. Пожелео сам му добродошлицу кратким писмом.

Ваше писмо је прво које сам примио по доласку. Искрено Вам хвала. Можете схватити моје осећаје при повратку у Енглеску у тако тужним приликама (18. фебруара 1952).

Трагично му је погинуо млађи син, кнежевић Никола. На мене је пала дужност да у нашој Цркви уредим опело, које је обављено 17. априла 1954. Кнез се после сахране вратио у Париз. Неколико дана доцније, послао ми је следеће писмо:

Још једном допустите да Вам се захвалим на Вашем труду и пажњи и изврсној организацији приликом погреб

нашег Никија. Никад не можемо заборавити тај дирљив акт пријатељства (8. маја 1954).

**

*

Чешће се враћао на своје детињство и дечаштво и радовао би се кад бих му слао неку стару фотографију на којој је и он.

При повратку нађох Ваше љубазно писмо од 24. августа са за нас веома интересантном фотографијом (снимљеном на дан његовог венчања, пр. п.). То задовољство било је помешано с извесном дозом меланхолије, јер сам избројао тринаест мртвих. Истина да је већ прошло скоро четрдесет година (6. новембра 1961).

Ваш опис бала (1) ми је пренео тачну слику и нисам га прочитао без емоције. Ленту Карађорђевог звезде носила је само краљица, а принцезе су носиле Св. Саву. Тај обичај је исти и код Енглеца, где једино краљице имају право на Подвезицу (...). И ја се сећам наших *lessons de dance* (часова играња, пр. п.) у Старом двору. Ту су долазиле и г-це Грујићеве, Мара пре удаје, красна Лепосава и Олга (2) (11. фебруара 1966).

Не знам како да Вам се захвалим на слици коју сте ми послали! Снимљена је 1904. у Бад-Халу, у Аустрији, где сам био на лечењу на сам рођендан краља Петра I, који смо прославили у друштву малобројне српске колоније. Можете мислити колико сте ми успомена из прошлости допринели (биће пробудили, пр. п.). Није ми било познато да је драга госпођа Николић (3) била Ваша рођака, нити знам каква је била судбина Батина (4). Поред госпође Ваше тетке (није него ујне, пр. п.) стоје г-ца Бутковићева, моја дадиља која ме пратила заједно са дворским лекаром и нашим старим пријатељем Којом Дишићем и кћерком Данком. Ја сам једанаест лета проводио у Бад-Халу јер сам био јако малокрван. Необично тронут Вашом љубазношћу, сачуваћу слику као драгу успомену (8. октобра 1972).

**

*

Волео је историју и имао је, као ретко ко, дубоко развијен смисао за уметност, за сликарство нарочито. Миодраг Пурковић бавио се родословима свих српских краљевских кућа. Молио ме да родослов Карађорђевића пошаљем Кнезу на преглед.

Враћам Вам генеалогичку слику, која ми изгледа доста тачна, иако никад нисам разумео зашто је у питању да ли се Карађорђевог оца звао Петар или Петроније. Свакако би се он, у другом случају, називао Петронијевићем. Исто тако, увек сам слушао да је К(ара) Ћ(орђево) мати родом из Вастоје-

вића. Иако нисмо тако удаљени од Устанка, невероватно је колико мало шта знамо о тим временима (...). Моји родитељи венчали су се у Петрограду, а не у Кијеву (8. марта 1854).

Не могу Вам рећи са колико сам задовољства прочитао књигу Вашег сина (5). За нас старе Београђане то доба кнеза Милоша од особитог је интереса и дражи. Вама и нашем младом историчару честитам (24. децембра 1962).

Написао сам чланак "Кнегиња Сарка" (6), док је мој син почео да ради на биографији Божидара Карађорђевића (7).

Ваше писмо, примљено јуче, пуно је интересантних података. Оно што пише Фино (7а) није ми било познато. Међутим, знам да кр(аљ) Александар није марио Алексу (старијег сина кнегиње Сарке, пр. п.) и да га је чак био протерао из земље за време Турског или Бугарског рата. После су се ствари нешто поправиле. Алексин чин у војсци био је капларски. Никада није био *a la tete des services sanitaires* (на челу Санитетске службе, пр. п.), већ су за време I-ог светског рата, пошто је тада био ожењен богатом Американком (8), извесно време провели у Врњачкој Бањи, где се бавила, она, нашим рањеницима и помагала им. Ту их је затекла немачка офанзива и они су се повукли преко Албаније са нашом војском. Кад се будемо видели, моћи ћу Вам више рећи него што могу преко писама учинити (...). Биће ми мило ако сам успео да Вашем сину мало олакшам посао (8. јула 1964).

Кн(егињу) Сарку нисам познавао, али сам био интиман с Алексом, кога сам јако волео. Мислим да су он и Божидар много патили од мајке, која је имала тешку нарав. Споменућу Вам *un joli mot d'elle a un diner lorsqu'elle avait plus de 90 ans et que son hote lui recommandait de prendre une aile de poulet. "Non merci, a mon age les ailes peuvent etre dangereuses"* (један њен духовит одговор на једној вечери кад јој је било више од 90 година и кад јој је домаћин препоручивао да узме пилеће крило. "Не хвала, у мојим годинама крила могу да буду опасна" (пр. п.). Не знам откуда Вам информација да јој је кр(аљ) Петар давао пензију. Убеђен

(1) "Последњи дворски бал", чланак објављен у "Гласу канадских Срба" од 6-20. јануара 1966.

(2) Мара Војина Чолан-Антића, Лепосава умрла неударом и Олга Миливоја Лозанића, дворска дама.

(3) Аница Рајовић била је жена Марка В. Николића, ујака моје мајке. Ову слику био сам добио од Јелене Александра Авакумовића.

(4) Бата је хемичар Вељко М. Николић, Кнежев друг, син Анице и Марка Николића.

сам да је то скроз нетачно. Алекса ми је често причао у каквој беди живе и да је његов брат (Бождар, пр. п.) живео од свог рада. Il etait orfevre et esrivain, ami de Pierre Loti (био је златар и писац, пријатељ Пјера Лотија (пр. п.). Алекса се из истог разлога оженио једном старијом (у ствари су обоје рођени 1859, пр. п.) и богатом Американком (21. јула 1964).

Жалим што морам категорички да негирам присуство кн(егиње) Сарке крунисању (краља Петра I, пр. п.). Њени синови су присуствовали, али она никад није била у Београду за цело време владавине кр(аља) Петра и кр(аља) Александра. Она је била *bete noire* (9) краља Петра, који уопште није хтео признати старију грану као чланове династије. Мислим да су ту вероватно били одговорни неки лични сукоби из далеке прошлости. Чак ме чуди да је примала пензију (у међувремену је, међутим, утврђено да јесте, пр. п.). Ја сам од 1895. живео са својим стрицом, чак сам био сам с њим 1903. (кад је изабран за краља, пр. п.), пошто су његова деца била у Русији по разним школама (30. августа 1964).

Исто тако су ме много интересовали подаци о школовању мог оца и стрица Ђорђа. Знао сам да је отац био у *Lucee Louis-le-Grand* али ми није био познат датум (6. априла 1965).

Хвала Вам на чланку о кн(егињи) Сарки. Прочитао сам га с великим интересовањем и из њега много научио. Њу сам само једном видео али сам добро познавао Алексу с којим сам био у великом пријатељству. Он ми је много о мајци говорио и тужио се да је била *tres difficile* (веома тешка,

(5) "Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837-1839, The Mission of Colonel Hodges", Mouton & Co., Paris-La Haye, 1961.

(6) Овај је чланак објављен у "Гласу канадских Срба" 13. маја 1971.

(7) Stevan K. Pavlovitch, 'Bijou d' Art — Histoires de la vie, de l'oeuvre et du milieu de Bojidar Karageorgevitch, artiste parisien et prince balkanique (1862-1908), L'Age d'Homme, Lausanne, 1978.

(7a) Jean Finot, писац предговора књизи: Prince Bojidar Karageorgevitch, "La Vie multiple, Nouvelles posthumes", Editions de "La Revue mondiale", Paris, 1921, тврди да су неки непријатељи краља Петра и регента Александра покушавали 1917. и 1918. да увуку кнеза Алексу у неку заверу и да је он одбио да има ма какве везе са људима који раде противу владајуће куће и да је он, Фино, лично обавестио Регента колико му је кнез Алекса одан.

(8) Мура Abigail Pankhurst, већ у два маха разведена, која ће, преласком у Православље узети име Дарија.

пр. п.). Кад се будемо видели причаћу Вам извесне
деталје (10. новембра 1971).

6. 10. 65

31 Rue Scheffer

Paris

Својим

(16)

Дугујем Вам искрено
писма на која сам врло
благодаран. Особито ме
обрадовале сетање Ваше
спратне куће: Трговачки сам
стварице речима и молим
Вас да та писма издржавате
като тако да се не
интересовате тога што
интересовате својим
сећерема и кућа. Знао сам
да је отац био у Луви
дому и Grand ама ми
неће био толико драго

Гестом се сетах на наше
крајње књиге у Кошару
и кад сам се да ћу чак
вече имати то зарекао.
Сада већ могу казати
без ишта само и знам
колико ће то трајати.
Књигу. Књигу само Вам
ћесас за Васу Београдску
у 2-ом издању већ сам
одавно обетео и сигурно
да то сам још јавио
у раније.

Са срданим поздравима

Напољски
разумни људи!

Послао сам му био Пурковићеву књигу "Српски владари", објављену још 1958.

Желео бих да Вам изразим своју велику благодарност за књигу о српским владарима, коју сам почео да читам са највећим задовољством. Због ње се осећам млађим и вратио сам се у атмосферу 2-ге Београдске гимназије! Идуће године биће шездесет година откад сам матурирао (10) и често се питам колико нас је још живих данас (16. јануара 1971).

Из Београда сам добио бакрорез портрета кнегиње Персиде, рад неког Хофмана према слици Уроша Предића. Пресликао сам је и послао Кнезу.

Много Вам хвала на драгоценом поклону. То је једина слика моје старемајке коју имамо и видим да моја кћер јако на њу личи (Божић 1953).

Од свог прадеда, преко деда и оца, наследио сам венчани прстен кнеза Александра и кнегиње Персиде, који се данас налази код мога старијег сина.

Јако ме интересовала фотографија Вашег прстена и радујем се да сте га сачували. Знајући колико Вас интересује наша српска историја, шаљем Вам неколико писама која сам нашао међ очевим хартијима и која је писала из Цариграда педесетих година (прошлог века, пр. п.) моја стрина Клеопатра (11) (...). Прилажем, такође, један документ који сам ономад нашао у архиви мог оца и из кога ћете видети да је мој стриц Ђорђе био у Saint-Суг (француска Војна академија, пр. п.), што ми је било непознато. Он је био, изгледа, најспособнији од синова кн(еза) Александра и њему је отац оставио скоро целокупно имање, јер је био незадовољан Петром и Арсеном. У једном тестаменту кн(ез) А(лександар) је *desherte son fils Pierre* (лишио наследства свог сина Петра, пр. п.), а у другом — који Вам шаљем — мога оца (12). Чудном судбином, кад је Ђорђе умро 1888. од туберкулозе *galopante* (галопирајуће, пр. п.) у Црној Гори, оставио је своје имање мом оцу. На жалост није ми при руци први тестамент (5. октобра 1970).

**

*

У својим писмима Кнез је чешће помињао и краља Александра. У Паризу је 1958. умро Тони Сирмај, дугогодишњи службеник нашег посланства и пријатељ Двора, преко кога су сви чланови Краљевског дома набављали све што им је било потребно из Париза. Знао сам да се у његовом стану налазе многа писма и предмети везани за краља Александра. Сирмај је био удовац и без деце. Одмах сам писао Кнезу да бих му скренуо пажњу да би добро било да се постара да та писма и те ствари не падну у нежељене руке.

Извините што Вам се нисам раније захвалио (...) али сам чекао да нешто сазнам о питању покојног Сирмаја. Тек

(9) Ово би се само могло превести речима: краљ Петар, који јој није могао имена да чује, није уопште хтео признати...

(10) У књизи "Сто година Друге београдске гимназије". објављене у Београду 1970, на стр. 649, пише да су 1911/12 матурирала 43 ученика и, под бр. 16, стоји "Карађорђевић Павле".

сам јуче добио одговор из којег излази да се његов архив већ налази у САД код неког рођака (то му је био рођени брат, који га је и наследио, пр. п.). Његове ствари се још овде (у Паризу, пр. п.) налазе и нека женска (која није хтела да да своје име) се за њих интересује у Краљево (Петра II, пр. п.) име (највероватније је то била Смиља Константиновић, пр. п.). Као што видите, задоцнили смо (децембра 1958).

Кад сам му послао последњу, пету књигу свог "Војислава Маринковића", објављену 1960, Кнез ми је скренуо пажњу на неке нетачности.

Нећете ми замерити ако привучем Вашу пажњу на извесне нетачности у параграфу који спомиње тестамент пок. краља Александра. Тестамент (у два примерка) нашао сам ја лично, одмах после тужне вести из Марсеља, на његовом писаћем столу. Нити је била каква Молијерова књига у близини. Тестамент није био стар, већ је писан неколико месеци пре Краљеве смрти. После кратког времена дошао је (Никола) Узуновић и, у присуству П(етра) Живковића и М(анојла) Лазаревића, ком(анданта) Београда (ђенерала Војислава Томића, пр. п.), заступника првог ађутанта (13), итд., отворио је тестамент и установили смо процес-verbal (записник, пр. п.). Међутим, Узуновић није могао прогутати наименовање Рад(енка) Станковића и предложио је да спалимо тестамент. Ја сам то енергично одбио и рекао му да постоји и друга копија на адресу краљице Марије. Ово је тачна верзија о том догађају. Седница је завршена већ пре вечере, дакле пре 8 сати (7. фебруара 1960).

Спремио сам чланак "Око тестаmenta краља Александра" (14). Пре но што сам га послао Уредништву, доставио сам га Кнезу и молио га за сагласност.

Чланак је коректан и можете га слободно штампати. (Иван) Мештровићева верзија је скроз измишљена као уопште све што о мени пише. Дошао сам до закључка да је њега много инспирисала једна Хрватица (биће да је то била дворска дама Елеонора Станка Шверљуге, пр. п.), која ни покојног Краља ни мене није много волела. То се види из

(11) Клеопатра је била друго дете кнеза Александра, чији је муж Милан А. Петронијевић био капућехаја у Цариграду.

(12) Главни делови овог тестаmenta објављени су у листу "Србија", год. XVIII, бр. 174, октобар 1978.

(13) Први ађутант ђенерал Милан Јечменић био је с Краљем у Марсељу. Нисмо могли да утврдимо који је ађутант у Београду заступао првог ађутанта.

(14) "Гласник" СИДК Његош, св. IX, јуни 1963, стр. 13-20.

једне приче у (Мештровићевим, пр. п.) мемоарима (15), али о томе можемо у Лондону разговарати (2. септембра 1962).

Ваш чланак у "Његошу" мислим да је најбољи доказ колико се мало може веровати Мештровићу (31. марта 1964).

Та "једна прича" у Мештровићевим "Успоменама на политичке људе и догађаје" износи да је краљ Аленсандар рекао Мештровићу: "Једног дана ја ћу морати расправити своје рачуне с Београдом. Ја се нисам преселио из Двора у Београду на Дедиње зато што нисам волео да људи из суседних кућа гледају на моје прозоре. Ја сам се преселио на Дедиње и изградио касарне око моје виле, да бих могао рашчистити своје рачуне с Београдом у случају да Београд једног дана устане против солуције која би консолидирала државу".

У "Гласнику" СИКД "Његош" (св. XIV, децембар 1964, стр. 42-66) Иван Субботић објавио је чланак под насловом: "Завера против живота краља Александра", у коме је навео свој строго поверљиви извештај о припремама атентата на Краља за време његове посете Француској, извештај упућен по куриру у Београд 23. септембра 1934. Чим се из Женеве вратио у Београд, распитивао се шта се догодило с његовим извештајем. На сам дан атентата, упитао је Драгутина Којића, министра пољопривреде и заступника министра иностраних послова (министар иностраних послова Богољуб Јевтић био је са Краљем у Марсељу), шта је с његовим извештајем даље било. Којић му је, према Субботићу, одговорио: "Е, зини да ти кажем. Шта се ти мешаш у ствари које те се не тичу. Твоје је било да спремиш и пошаљеш извештај. Он је стигао до Бошка (мисли на Јевтића) и даље није твоја ствар. Е, фала на извештају".

Овај број "Гласника" доспео је до руку једног предратног историчара у Београду, који је радио на белешкама Николе Узуновића, из којих јасно произлази да је он до Субботићевог извештаја дошао тек 12. октобра, дакле три дана после атентата. Поред тога, Узуновић је лично причао том историчару да су Луј Барту, француски министар иностраних послова, приликом своје посете Београду, у лето 1934, и француски посланик Пол-Емил Нажјар били према њему "јакко хладни и недовољно поверљиви", јер је он (Узуновић, пр. п.) био мишљења да "Краљ не би требало да у таквим приликама путује у Француску, кад би се многа питања, ради којих је имао путовати, могла и дипломатским путем уредити, не излажући (Краљев, пр. п.) жи-

(15) "Успомене на политичке људе и догађаје — Југославија између два рата", Buenos Aires, El Economista, 1963.

вот опасности и земљу великом потресу и неизвесности". Тај исти историчар ме је умолио да питам Кнеза ко му је и када предао тај Субботићев извештај, а Божицара Пурића, тада Јевтићевог помоћника, да објасни зашто копију тог извештаја није одмах предао одговорном председнику Владе. Питао сам одмах и једног и другог и Кнез ми је о томе писао у три маха.

Право да Вам кажем, иако сам прочитао Вањин (Субботићев, пр. п.) чланак, ја се не сећам моментано о каквом је документу реч. Моја збирка "Његоша" налази се у Паризу (писао ми је из Фиренце, пр. п.) и тек ћу моћи при повратку у ту варош да Вам опширније пишем. Једино већ сада могу рећи да ме чуди да један професор универзитета може веровати да сам ја примао званичне извештаје пре Намесништва (тј. пре но што је постао намесником, пр. п.). Можда би Вам Вања могао најбоље рећи коме је шиљао своје извештаје, вероватно Мин(истарству иностраних послова) (8. септембра 1965).

Сад сам прочитао понова Вањин чланак и могу Вам дати своје мишљење. Ваша ми нагађања изгледају тачна. Нити су (биће нису, пр. п.) Барту и Најјар били хладни према Узуновићу — ја сам присуствовао посети — већ, као што сте Ви то добро схватили, он није знао француски а они нису знали српски. Исто тако ни Барту ни Најјар не би се усудили мешати се у наше унутрашње проблеме (из Узуновићевих бележака и разговора са поменутих историчаром произилази да су Французи желели да уместо Узуновића за председника Владе дође Јевтић, пр. п.). Ја чак сумњам да су их ти проблеми интересовали. Ја сам први пут из "Његоша" чуо за тај извештај и не верујем да сам га ја икад предао Узуновићу. У Краљевом столу нашао сам извештај број докумената, које сам вероватно показао (Милану) Антићу (министру Двора, пр. п.) и Јевтићу. Мислим да би (тај историчар, пр. п.) могао да запита Антића, који је још у Београду, шта он о том питању зна. Сад неколико успомена. Кр(аљ) Александар путовао је лађом да избегне проћи кроз Италију. Кад смо стигли аутомобилом преко Црне Горе у Котор и укрцали се у лађу где смо вечерали, чули смо да је море немирно. Краљ је био слаб морнар, а Краљица је боловала од жучи. Ја сам предложио да напусте првобитну идеју да путују бродом (...) и да пођу возом. Краљ ми на то рече да је то немогуће, јер сви возови пролазе кроз Италију, а он не жели да стигне у Француску преко те земље. Ја сам тврдио да може путовати преко Аустрије и Швајцарске. После извесног времена, видевши да сам у праву, он на то пристане. Преко ноћи он опет промени мишљење, јер ми рече, кад сам споменуо нови план морнарским официри-

ma, ils ont change de visage, car ils craignaient de ne pas recevoir de decorations francaises (променили су се у лицу, јер су страховали да неће добити француска одличја, пр. п.). Међутим је пристао да Краљица путује возом (14. јануара 1966). Ја се не сећам да сам предао ма какав извештај г. Узуновићу. Ако сам то учинио (од тог дана прошло је преко тридесет година, а мени ће бити ускоро 73!), ја сам га једино могао наћи међ Краљевим хартијама. Као што сам Вам већ раније рекао, најбоље би било да (та особа, пр. п.) запита Антића, који живи у Београду (11. фебруара 1966).

И Пурић ми је одговорио 14. децембра 1965. и, ради потпуног расветљења питања тог Субботићевог извештаја, вредно је навести и његово писмо у целости.

Задоцних мало са одговором на она историчарева питања. Задоцних мало, јер сам се доста чудило и смејао: као да је Узун(овић) имао неку политику, као да се нешто крило од њега и (као, пр. п.) да је он био обавештаван о свему што се радило. А највише као да је Бартуова политика — и посета — била нека тајанственост која се од њега, не само крила, него је он био против ње. Краљ је све држао у својим рукама. Вањин чланак нисам прочитао, јер из многих добрих разлога "Гласник 'Његош' " не примам. (Услед подвојености у црквеном питању обустављено је слање "Гласника" извесном броју особа међу којима и др Пурићу. Доцније је обновљено то слање др Пурићу. Примедба Уредништва "Гласника"). Вања ми је о томе писао и обећао да ће ми га послати, али то није учинио. Мени је изгледало да је тај извештај дошао од посланства из Будимпеште, јер су отуд слични извештаји долазили од, ако се не варам, Ивице Франка, агента и Италије и Мађарске, са два зета италијанска официра, од којих је један стално у Фијуми. Вероватно да се као Јеврејин поплашио Хитлера, па је можда преко нас тражио врата спасења и везе са Западом. Вања, у Хоптнеровој књизи (16) каже да га је он послао из Женева. Сећам се да сам га, чим је дошао у моје руке, а копије није имао, одмах оног момента однео Јевтићу и овај га ставио у црну ташну у којој је Краљу носио акта за реферисање. Два-три дана потом питао сам га шта је Краљ рекао, он ми одговори само да му га је предао. Два-три дана доцније опет сам га питао шта ће се радити по том извештају, одговорио ми је да о том Краљ решава. Ја сам многе ствари решавао на своју руку и жалим што нисам одмах позвао Најжара и известио га тражећи мере потребне. Али можда што нисам имао ни копије, или што је било ризикантно у ово питање улазити на своју руку, то нисам учинио, јер су то требали да реше Краљ и Влада. Како је Краљ био стварно и Влада у исто време, то вероватно није сматрао за потребно да оба-

вести Узуна, ако је заиста био о томе необавештен, да би свалио кривицу на Јевтића и неку његову против Узуновићеву политику. Кнез Павле није имао никакву улогу у то доба, нити га је икад ма ко обавештавао о државним и поверљивим пословима, изузев можда Краљ лично. али је искључено и помислити да би Јевтић имао храбрости не показати то писмо (ваљда извештај, пр. п.) Краљу, утолико пре што смо за њега знали и ја и Вања, ако не и ко други у Министарству, или у Женеви одакле је, како Вања каже, куцано на машини. Несрећа тога доба је била што нико није смео ни најмању ситницу да реши без претходног одобрења Краљевог. Не верујем да је он то тражио, него просто куртизанска посла и беда. Да је Узун Волтер, његови мемоари били би несумњиво интересантни, али неке његове личне одбране или заслуге су просто којештарије и губљеље времена, чак и за професоре универзитета.

Некад су у Београду кружили гласови да је краљица Марија пуцала на Кнеза и да га је ранила. Упитао сам га откуд та прича.

Ево у неколико речи опис мог "убиства". После марсељске трагедије био сам јако омршавио и др (Леон) Којен убедио ме је да морам неколико кила да добијем и препоручио ми је инјекције инсулина. Он је те инјекције сам чинио и једног дана — не знам како се то десило — он је погрешно убризгао инсулин у мишић. После кратког времена рука, *le bras* (за разлику од *la main*, пр. п.), ми се надула и Којен је био приморан да ме оперише на Бохињу. Кад сам 6. септембра морао ићи на реви трупа на Бањици поводом Краљевог рођендана, морао сам држати руку *en bandouliere* (везану преко рамена, пр. п.) (4. новембра 1966).

Краљ Петар II је стално трагао за једним Рембрантовим платном, које је било својина краља Александра. Упитан да ли је краљ Александар заиста имао Рембранта, Кнез ми је одговорио:

Рембрант је заиста постојао, јер сам га ја купио за краља А(лександра), који је желео да украси Дедиње неколиким лепим сликама те сам му набавио један мали број добрих уметничких предмета. Данас би Рембрант вредео више од £1.000.000. Само нико не зна где се слика налази. Можда ћу сутра више знати него данас, јер вечерамо код принцезе Маргарете (која се вратила из посете Титу, пр. п.), која има фотографије из Дедиња и Белог двора. (Милан) Ка-

(16) J. B. Hoptner, "Yugoslavia in Crisis, 1934-1941", Columbia University Press, New York and London, 1962. Др Јакоб Б. Хоптнер, "Југославија у кризи, 1934-1941", Западна Немачка, 1964.

шанин (пре рата кустос Музеја кнеза Павла, пр. п.) тврди да је слика још у Београду, али су се појавили неки чудни типови који су тврдили да је премештена у Немачку и Краљ (Петар II, пр. п.) је њима поверовао (8. јуна 1971).

Београђани су се често питали из којих разлога краљ Александар није присуствовао сахрани свог оца, краља Петра I. Сасвим случајно, и без мог питања, Кнез је ту Краљеву одсутност објаснио:

У суботу (9. октобра, 1971, пр. п.) су наши официри давали парастос у Руској цркви нашим покојним владарима. То ме подсећа да сам пре 50 година био у Версаљу са Александром кад је умро кр(аљ) Петар I. Александар је издржао доста озбиљну операцију, те није могао присуствовати сахрани пошто му лекари нису допустили да путује (10. октобра 1971).

**

*

Разуме се да није могао бити равнодушан ни према савременим догађајима. Послао сам му био своју брошуру "Господин Пезе и Срби", објављену 1959. као одговор на Пезеову књигу "Stepinac-Tito — Contextes et éclairage de 'L'Affaire' ", Paris, 1950.

Примио сам Ваше љубазно писмо и брошуру, коју сте имали доброту да ми пошаљете и коју сам одмах прочитао. Налазим да је сјајно написана, иако верујем да је време тог господина прегазило и да га више нико у Паризу не познаје нити на њега обраћа пажњу, осим у неким малим затуцаним (католичким, пр. п.) круговима (17. јануара 1960).

Послао сам му не сећам се више који чланак објављен у Буенос Ајресу, највероватније у "Српској застави" Милана Стојадиновића.

Овог часа примих Ваше писмо са чланком из Буенос Ајреса. Хитам да Вас обавестим да је цео чланак низ измишљотина без икакве истине. Заиста су људи чудни кад хоће по сваку цену да пишу историју о којој обично имају врло мало појма (29. децембра 1962).

Упитао сам га да ли је читао мемоаре Милана Стојадиновића.

Стојадиновићеве мемоаре нисам читао нити намеравам да их читам. Уосталом цела његова кореспонденција са мном постоји и налази се у сигурним рукама (21. јула 1964).

Покојни Бранко Миљуш био ми је скренуо пажњу да неки чланови Француског института раде на томе да за члана буде изабран надвојвода Отон Хабсбуршки. Молио ме је да и ја утичем преко својих пријатеља, ако могу, да се тај

избор осујети. Одмах сам писао свом пријатељу Габријелу Пио, амбасадору и члану Института, који ми је одговорио 3. октобра 1968: "Могу да Вам потврдим да је један од мојих колега заиста поставио кандидатуру надвојводе Отона, али нема никаквог изгледа да га Академија прихвати". И док је Пио био жив, надвојвода није био изабран. О томе сам писао и Кнезу.

Потпуно се слажем са Вашим гледиштем поводом Отона. Требали сте додати да та кандидатура неће бити пријатна чак ни Аустрији ни Чешкој, па ни Пољацима (...). Ја сам одавно био скренуо пажњу Краљу (Петру II, пр. п.) на једну акцију у истом погледу, јер је О(тон) одавно врло активан — али узалуд. Читао сам лане његову књигу "Charles Quint". *Ce n'est pas grand chose et simplement de la propagande habsbourgeoise* ("Карло V". Није богзна шта, обична хабсбуршка пропаганда, пр. п.) (6. октобра 1968)

Послао сам му своју прву књигу "Разговора са Слободаном Јовановићем", објављену 1969.

Књига је јако интересантна иако има извесних детаља који не изгледају сасвим тачни. Али о томе ћемо — надам се — моћи разговарати. Особито морам признати да се не слажем са приказом С(лободана) Ј(овановића) о Солунском атентату (17. маја 1969).

Нисам му никад писао о мемоарима ђенерала Душана Симовића, али их је он у једном писму поменуо, и то не много ласкаво.

Читам са чуђењем мемоаре ђенерала Симовића. То је прави Munchhausen (17) (5. октобра 1970).

Послао сам му своју другу књигу "Разговора са Слободаном Јовановићем", објављену 1972.

Прочитао сам Вашу књигу и нашао сам објашњења извесних догађаја који су ми били непознати. Исто тако морам Вам признати да је опис мог последњег разговора са Јовановићем потпуно нетачан. То ме јако чуди, јер се сећам тог разговора у детаљима. Говорили смо о свему у врло пријатељском тону. Што се тиче Патријарха (Гаврила Дожића, пр. п.) циљ његове посете био је да ме моли да ослободим Стојадиновића, "који је тако добар човек", *C'est comme ça qu'on écrit l'histoire*. (Тако се пише историја, пр. п.) (22. марта 1973).

Дневник Кадогана (18) државног подсекретара за спољне послове, објављен је 1971.

Кадоганову књигу сам прочитао (...). Ја сам већ навикао да читам о догађајима који су мени скроз познати и који су потпуно некоректно описани! Кадоган пише о не-

ком шпијуну, не дајући том питању никакву важност и чак не помиње извор помоћу кога су пронашли евентуалног кривца. Особито је чудновато да Роналд Камбел (19), који је с њим (Кадоганом, пр. п.) интиман, што се види из саме књиге, изгледа да га није обавестио! Дакле, овако је ствар текла. Једног дана Стојадиновић ми донесе две фотографије двају рапората Камбелових Форен офису. Добио их је од Ћана (који је тада био у Београду). Ст(о)јадиновић је одбио да их мени остави, али сам напамет научио прве две реченице из једног од тих докумената и, наравно, после тога нисам читавих 10 дана имао више никакав контакт са енгл(еским) посланством. Камбел је затражио да га примим и запитао ме зашто сам — кад смо раније били у сталном контакту — тако рећи прекинуо сваку везу с њиме. Ја сам га замолио да ми да са parole d'honneur (своју часну реч, пр. п.) да неће телеграфски ништа јављати Лондону кад му рекнем у чему је ствар. Онда га запитам да ли је тог и тог датума писао Лондону и цитирам две реченице којима почиње свој репорт. Човек је пребледео и пренеразио се. "How do you know?" П(авле): "I had two photocopies of your reports in my hand a few days ago". Замолим га да узме први воз за Лондон и да све то исприча Халифаксу (државном секретару за спољне послове, пр. п.), кога сам добро познавао и (да му саопшти, пр. п.) да ћу убудуће с њиме, Халифаксом, општити преко писама, која ће преносити њихова embassy bag (дипломатска вализа). После дугог времена, кад је Камбел био амбасадор у Паризу (јер сам остао с њим у кореспонденцији), јавио ми је тек у почетку рата да су пронашли кривца архивиста у Форен офису, који је имао неку везу са једном Рускињом, која је предавала све фотокопије (Ивану Михаиловичу) Мајском (совјетском амбасадору у Лондону, пр. п.). Најчудноватије је да је (Дино) Гранди (италијански амбасадор у Лондону, пр. п.) те документе примио од Мајског, а Ћано их је донео Стојад(иновићу), ваљда у нади да нас посвађа са Енгл(езима) или да нас поплаши и покаже како су њима наши односи са Енгл(езима) у детаљима познати. Тешко је разумети прави циљ.

П. С. Заборављам најважније. Кад сам Камбелу испричао да сам морао Стојад(иновићу) вратити документе, он ме запита: "If only you could remember the printed number in the corner of the report". Ја сам срећом био у стању да то учиним

(17) Karl Hieronymus, Baron von Munchhausen, хановерански официр крајем XVIII века, чувен по својим хвалисањем, разметањем и јуначењем.

(18) "The Diaries of Sir Alexander Cadogan, O. M., 1938-1945", Edited by David Dilks; Cassell, London, 1971.

и, благодарећи том броју, били су у стању да идентификују пшијуна. Признаћете да је тешко помислити да о том целом питању није Камбел опширно обавестио Кадогана" (8. септембра 1973).

Поводом Дедијеровог тврђења да је пуковник Виктор Алексејевич Артаманов, руски војни изасланик у Београду, био умешан у Сарајевски атентат (20), Кнез је имао своје мишљење.

Верујем да ни руска ни наша влада нису биле умешане у ту трагедију, али се сећам да сам у младости често слушао о неким руским панславистичким круговима. Вероватно су ти кругови имали везе са неким нашим тајним организацијама. Кад би се знало тачно шта је значила Црна рука све би било јасније. Мени су извесне ствари из личног искуства познате, али нисам у могућности да о њима говорим. Артаманова сам познавао и сећам се његових безазлених плавих очију (25. августа 1967).

**

*

Из Америке су нам стизале рђаве вести о стању Краљева здравља. Упитао сам Кнеза шта он о томе зна.

Овог тренутка примио сам дирекне вести из Калифорније од 17. априла (1970, пр. п.), које гласе: "He has just come out of a second coma and the specialists say that his liver has virtually given up doing its job and that apparently he would only have about 6 months to live. He will suffer brain damage owing to the amount of poison in his blood stream". Молим Вас да задржите за себе ову трагичну и жалосну вест (25. апри -ла 1970).

Бојали смо се да се не нађу неке усијане главе у Америци и да, оног тренутка кад Краљ издахне, не узвикну: "Le Roy est mort, vive le Roy!" (Краљ је мртав, живео Краљ!) и да престолонаследника Александра не прогласе одмах краљем, па да Престолонаследник буде приморан да то оспори. Ми, неколико пријатеља династије, саставили смо предлог изјаве коју би Престолонаследник дао чим буде сазнао за Краљеву смрт. Ту сам изјаву послао Кнезу да је прочита и да своје мишљење.

Што се тиче Ваше декларације она ми изгледа добра, иако мислим да би се могла нешто скратити. Мислим на па-

(19) У Београду су, један за другим, били двојица Роналда Камбела: Роналд Хјуг Камбел, посланик од августа 1935. до новембра 1939, и Роналд Ијан Камбел, посланик од децембра 1939. до априла 1941. Овде је говор о првом Камбелу.

(20) Vladimir Dedijer: "The Road to Sarajevo", MacGibbon & Kee, London, 1967.

сус о Lieutenant Кара у француској војсци, пасус који би се могао узети као да му треба извињење што служи у енглеској војсци. Поводом титуле, ја ипак мислим да је боље задржати титулу Наследника престола (ми смо предлагали Старешина дома Карађорђевића, пр. п.). Сећам се да се Рупрехт баварски до краја називао Kronprinz von Bayern, исто тако и немачки Kronprinz Wilhelm. Кад се велики кнез Кирил прогласио за цара, сећам се да су чак и Руси у емиграцији налазили да то није умесно, а Французи су налазили тај гест смешним (25. априла 1970).

У међувремену је Кнез примио наш коначни текст и одговорио ми је телеграфски.

Many thanks letter. Find text excellent (27. априла 1970).

Изјаву смо превели на енглески, умножили је и оба текста, српски и енглески, послали у Америку. Међутим, она није узета у обзир. Поводом изјаве коју је Престолонаследник дао после Краљеве смрти, Кнез ми је писао:

Могу Вам само рећи да сам очекивао чути Ваш предлог, који је био изврстан и да нисам до последњег тренутка био обавештен о тексту. Ствари су заиста изведене на један чудан и жалостан начин који више подсећа на романе Агате Кристи. "Чикаго трибјун" јавља да Краљ у тестаменту пише да не жели да чак ни његове ципеле буду сахрањене У Енглеској. Да ли је ко уопште видео тај тестамент? (25. новембра 1970).

Одмах сам му послао фотокопију Краљевог тестаментa, до које сам био дошао.

Само неколико речи да Вам изјавим чуђење поводом невероватног документа који сте ми послали. Потписи сведока и једног Краља просто се не могу прочитати. Морамо се састати кад будем идући пут у Лондону, тј. идуће недеље (7. децембра 1970).

Јутрос примих Ваш чланак, који ми изгледа to the point (21). Од како сам напустио Лондон нисам имао никаквих вести од (краљевића, пр. п.) Томислава, те не знам шта је предузео (...). Пурић ми се ономад јавио и он гледа на целу ствар као и ми и пренеражен је (13. јануара 1971).

Још увек не знам да ли је штогод предузето у Америци (16. јануара 1971).

Говорио сам са Т(омиславом) телефоном. Он ми рече да некога шаљу у САД да извиди ствари. Међутим, нисам више добио других вести (12. марта 1971).

**

*

Грчки кнез Михаило, син кнеза Христофора и унук

краља Ђорђа I, у споразуму с једним миланским издавачем, примио се уређивања једне књиге, која је требало да носи наслов "Les Rois" ("Краљеви") и да буде објављена на француском у Италији, Шпанији и Великој Британији. Молио је кнеза Павла да му напише чланак о Дому Карађорђевића. Кнез му је одговорио да не би могао да се прими тога посла и предложио му је да се обрати мени. Ја сам се тог посла прихватио пошто ми је Кнез обећао да ће ми помоћи и слао сам му поглавље по поглавље: Карађорђе, кнез Александар Карађорђевић, краљ Петар I, краљ Александар, кнез-намесник Павле и краљ Петар II.

Синоћ сам тек примио Ваше љубазно писмо и чланак о Карађорђу, који сам прочитао у брзини и који ми се на први поглед допао. Међутим, данас путујем за Минхен, где Кнегиња (Олга, пр. п.) жели да упозна унуче своје покојне сестре (кнегиње Јелисавете графице Теринг, пр. п). Тамо ћу Ваш чланак детаљно прегледати и саопштити Вам своје утиске (5. септембра 1970).

Враћам Вам Ваш чланак, где сам сугерисао неколико малих промена. Судећи по чланку кн(еза) Михаила о Орлеанима, мислим да није потребно писати сувише ошпирно. Видим да нисте споменули убиство очуха и брата, што је (Александар Сергејевич) Пушкина одушевило. Кад човек чита нашу историју, мора увек узети у обзир да смо три века иза западних држава и да је XVIII век (код нас, пр. п.) у ствари доба раног ренесанса код других. Још једном Вам хвала што сте се примили тог посла (14. септембра 1970).

Враћајући ми рукопис, ставио је у маргини две-три примедбе. "Никад нисам чуо за Симу (првог Карађорђевог сина, пр. п.). На вратима старе Тополске цркве пише да је црква благословена у присуству Господара Ђорђа Петровића и наследника му Алексија. Датум мислим да ј био 1811". "Краљ Петар ми је рекао да надимак 'Кара' потиче од Турака, који су га назвали 'Црним' што су га се плашили. Једини аутентични портрет сликан у Русији не показује тамну боју лица". "Чини ми се да је већ под Карађорђем подељена земља сељацима".

Кад ми је вратио поглавље о кнезу Александру и ту је ставио неколико примедба. Додао је за кнегињу Персиду, односно за њеног оца Јеврема Ненадовића: "Мислим да је

(21)"Како? Зашто? Где?" "Глас канадских Срба", 28. јануар 1971. Кнезу сам био послао препис свог рукописа истовремено кад и "Гласу канадских Срба", те га је прочитао пре но што је објављен.

Јеврем био војвода; колико се сећам, тако је стајало на плочи његовој на Марковом гробљу". Поменуо сам да је "кнегиња Персида умрла 1873.

У поглављу о краљу Петру I исправио је само моје две омашке. Официрска класа француске Војне академије, којој је припадао краљ Петар, није носила име "Кара" већ "Пуебла". У Жичи је краљ Петар "миропомазан", није се по Београду шетао на коњу већ пешице, није пушио на трешњеву већ стаклену муштиклу и, најзад, да је повлачење краља Петра преко Албаније, поред Ростана, опевао и Данунцијо.

Кад је примио поглавље о краљу Александру одговорио ми је:

Прочитао сам "Le roi Alexandre" (Краљ Александар, пр. п.) и сматрам да је у реду. Молим Вас да не мислите да моје белешке имају намеру да их примите. Ја то нисам ни за тренутак намеравао, већ Вас молим да их само примите као сугестије, које могу лако бити и погрешне. Послаћу Вам за који дан тестамент кнеза Александра (6. септембра 1970).

Све су то биле ситне стилске исправке, које сам одмах прихватио, јер је Кнез одлично познавао француски језик.

Природно да је поглавље о себи прочитао са највећом пажњом. О својим примедбама није ми писао али их је својеручно унео у мој рукопис. Тамо где сам говорио о његовом оцу кнезу Арсену унео је следећу допуну: "Прво је служио у француској војсци, 8 година у Страначкој легији, са којом је освојио Тонкин осамдесетих година и учествовао у неколико колонијалних војних похода. Заузео је Велес 1912. са коњичком дивизијом". Био сам подвукао његове присне везе са свим члановима енглеске Краљевске куће. То му се није свидело. "Ови детаљи су сувише лични и ја не желим да се хвалим својом везом са Енглеским двором, те Вас молим да тај пасус изоставите". Тамо где сам био написао да је био "само притежалац положаја ограниченог чл. 42 Устава", он је додао: "Ипак смо ослободили велики број политичких заточеника као први корак ка либерализму". Реченици којом сам разлагао тежак положај у коме се нашао почетком 1941, он је додао да је Харолд Николсон "то назвао 'a conflict of impossible loyalties'". Најзад је, без икаквог коментара, избрисао реченицу да је од своје тетке по мајци наследио велелепно имање "Пратолино", које је на своју велику жалост продао.

Поглавље о краљу Петру II прошло је без иједне примедбе.

Онда се поставило питање илустрација.

Да ли знате где бих могао набавити једну фотографију Карађорђевог слика, јер ће сигурно они у Милану то желети (13. јануара 1971).

Слику сам набавио и послао.

Бојим се да Вам нисам довољно заблагодарио на карти са мозаиком Карађорђевићем. То ми је заиста учинило велику радост, јер нисам могао понети никакав портрет његов из Београда, а желео сам да својим унуцима покажем слику њиховог претка. Оригинал је радио познати руски сликар (Владимир Лукич) Боровиковски, а руски цар (Никола II, пр. п.) поконио је ту слику мом оцу, који је доцније даровао исту нашем Музеју заједно са разним успоменама на Карађорђа (2. априла 1971).

Како су неки Срби сазнали да се припрема ова књига, не знам.

Само две речи да Вас обавестим да ми је кнез Михаило испричао да је његова група писаца у Милану примила претеће писмо из Париза: "Тешко Вама ако напишете нешто неповољно о краљу Петру II" (3. октобра 1973).

Књига "Les Rois" никад није објављена, јер је миланско предузеће пало под стечај 31. јула 1974 (22).

Није кнез Павле само мени пружио помоћ у писању овог чланка. Мој син је почео да ради на својој атурији "A King Who Never Was" и желео је да врши истраживања у приватној архиви војводе од Аосте, несуденог Томислава II. Савојска кућа, у начелу, ником не дозвољава увид у своје архиве. Кад је мој син једном био у Паризу, Кнез га је позвао на ручак и он му је о тој тешкоћи говорио. Кнез му је обећао да ће умолити младог војводу од Аосте и његову мајку да учине изузетак.

Не знам где се Ваш син данас налази те бих Вас молио да му саопштите да сам синоћ разговарао са Кнегињом (Олгом, пр. п.) која се налази у Флоренцији код румунске Краљице-Мајке, и која ми је рекла да је разговарала са војводом од Аосте и са његовом мајком, који су вољни да му допусте приступ "Хрватском архиву". Ја лично намеравам кренути у Флоренцију у понедељак (13. децембра 1971, пр. п.) на кратак боравак тако да ћемо се у Париз вратити крајем идуће недеље. Хтео бих само знати да ли би Ваш син био вољан да проведе неко време у Флоренцији, што би боље годило Аостима (9. децембра 1971).

(22) Овај мој рукопис објавила је "Поезија и проза" 1979, и то на француском као што је првобитно написан.

Јуче сам примио врло љубазно писмо од Вашег сина. Он је стигао у Флоренцију баш у последњем тренутку, јер сумњам да Војвоткиња (кнегиња Ирина, војвоткња од Аосте, удовица Томислава II, краља Хрватске, кнеза Босне и Херцеговине, војводе Далмације, Тузле и Земуна, пр. п.) не може дуже трајати. Мило ми је било да је њен син био тако предусретљив (8. октобра 1972).

Срећан сам што је Ваш син успео видети војвоткињу од Аосте, јер је сад већ на самрти (умрла је 15. априла 1974, пр. п.) (7. априла 1974).

**

*

У два писма осврнуо се на поједине сувише младе министре иностраних послова.

Што се тиче (Антони) Идна то ме нимало не чуди, јер га познајем из оксфордских дана. Штета да је постао мин(истар) спољних послова тако млад (имао је 38 година, пр. п.). За тај портфељ би требао увек бити изабран неки старији човек. На жалост, 1939, били су на тако важним положајима три младића без икаквог искуства и необично уображени људи: (Галеацо) Ћано (имао је 33 године кад је постао министром иностраних послова, пр. п.), а да не говорим о (Јоакиму фон) Рибентропу (који је имао 35, пр. п.) (24. новембра 1973).

Сада неколико речи као одговор на Ваше примедбе на моју теорнју против младих министара спољних послова!

Рибентроп је вероватно био један од најограниченијих људи кога сам икад срео. Поред тога био је уображен и арогантан. За (Адолфа) Хитлера, који никад није био изван своје земље, он је представљао *un homme du monde qui connaissait l'etranger et surtout l'Angleterre* (светског човека који је познавао иностранство и нарочито Енглеску, пр. п.). Међутим, он није никада разумео ни Енглеску ни Енглеze и његова амбасада (био је амбасадор у Лондону 1936-1938, пр. п.) била је велики фијаско. Он је свом господару дао сасвим лажну слику Енглеске и ту је био одговоран, јер га је Хитлер ценио. Ћано је био бистар балавац чији су мемоари удешени (чак се зна ко их је поправио) после пораза и који дају скроз лажну слику о њему. Историја би била још интересантнија кад би била истинита. На жалост пасије су тако моћне да често представљају (ваљда стављају, пр. п.) на потпуно нетачну основу, јер живимо у доба када је политички фанатизам заменио религиозни фанатизам из XV и XVI века (15. децембра 1973).

**

*

Најзад се у својим писмима Кнез често освртао на

тања која су непосредно била везана за његову личност. И то нимало не изненађује. Иако је у јавности нападан, чврсто је био решен да се преко јавности не брани. Али се зато, истина веома ретко, није устручавао да се, у својим писмима, ма и посредно, осврће на те нападе.

"The Times Literary Supplement" од 4. јануара 1963. објавио је дугачак приказ о последњој објављеној збирци докумената о немачкој спољној политици. Писац тог приказа вели следеће: "Meanwhile the Yugoslav drama was over. Prince Paul comes out better than many have suspected from his visit to the Berghof on March 4, 1941. According to Ribentrop 'he said plainly that, as far as he personally was concerned, the Greek descent of his wife, his personal sympathies for England, and his attitude towards Italy' were opposed to accession to the Tripartite Pact. It is interesting that there is no record in the German Foreign Office files of the second visit which both Macek (23) and Fotic (24) claimed Prince Paul to have paid to Hitler on March 18".

Приложени чланак сигурно нисте читали. No wonder there are no records of the visit on the 18th which is purely an invention (26. марта 1963).

У свом чланку "Краљевање у изгнанству" (25), поменуо сам, поред осталих, и кнеза Павла, кнегињу Олгу и кнежевића Александра као чланове Краљевског дома. Уредништво "Гласа" је, међутим, у истом броју, али не на истој страни — да би што јасније истакло да то нема везе са мном — објавило "Примедбу Уредништва" да је кнез Павле са својом породицом био члан Краљевског дома Карађорђевића до 17. маја 1941. Тада је Краљевска влада, на седници у присуству краља Петра, донела једну 'Уставну измену' којом се кнез Павле и његово потомство искључују из Краљевског дома".

Што се тиче јерусалимског Указа не знам да ли је икада био сасвим легалан, јер није у складу са Уставом, колико је мени познато. У Уставу се помињу чланови династије поименце и ту се налазим и ја са својим синовима. Уосталом, Краљ је новим Указом од 1948. (чији се оригинал код мене налази) уништио (ваљда поништио, пр. п.) јерусалимски Указ. Све су то *des chinoiseries* (излишне петљанције, пр. п.), барем тако ми изгледа 1966. Али морам признати да ме чуде људи који још и данас својом болесном мржњом

(23) Vladko Macek, "In the Struggle for Freedom", Robert Speller & Sons, Publishers, Inc., New York, 1957.

(24) Constantin Fotitch, "The War We Lost — Yugoslavia's Tragedy and the Failure of the West", The Viking Press, New York, 1948.

(25) "Глас канадских Срба", 27. јануар 1966.

налазе времена да се тиме баве код толиких крупних проблема и жалосне ситуације наше земље (11. фебруара 1966).

Несумњиво је Устав, у своме чл. 38, предвиђао да су чланови Краљевског дома и "кнез Павле са супругом и потомцима, и то женским потомцима до удаје". Нема сумње да је Краљевска влада, на основи чл. 116 Устава, могла да донесе Указ о измени чл. 38, тј. о искључењу Кнеза и његове породице из Краљевског дома. Тај је Указ, по нашем мишљењу, био потпуно легалан, јер је Краљ био овлашћен поменути чл. 116 "у случају рата" да "Указом нареди да се привремено предузму све изванредне, неопходне потребне мере (...) независно од уставних и законских прописа". Питање је само да ли је ова мера, у случају Кнеза и његове породице, била "неопходно потребна". Али у то питање не можемо да улазимо, јер је на Влади било да то цени. Краљев Указ од 1948 бесумње је илегалан, јер више није имао своје владе, а без ње није могао да донесе такву одлуку.

Уосталом, да ли је Уредба о Бановини Хрватској, донесена и она на основи истог чл. 116, била легална, јер 26. августа 1939. није било ни рата, ни мобилизације, ни нереди, што изрично предвиђа поменути члан? А зар је било легално протеривање Милана Стојадиновића, кад чл. 9 Устава изрично предвиђа да "ниједан грађанин не може бити изгнан из земље"? Преко тога члана Устава Цветковић-Мачекова влада је прешла. Није чак нашла за вредно ни да то оправдава позивањем на чл. 116 Устава, који је омогућавао многе неправилности, да не кажемо злоупотребе.

Кнез је од своје тетке по мајци, Марије Симон кнегиње Абалек-Лазарев, рођ. кнегиње Демидов, наследио вилу "Пратолино" крај Фиренце. У пролеће 1969. решио је да прода многе скупоцене ствари које су се налазиле у вили. О тој продаји много се писало у светској штампи, па је и лондонски "Sunday Times" објавио подужи чланак у коме је критиковао грбове и круне Демидова на сваком предмету у "Пратолину" називајући то "a tawdry and ostentatious vulgarity peculiar to Eastern European potentates". Одговорио сам писцу чланка пијтајући га да ли сматра да су "special toilets for Peers and special coat-and-hat racks for Dukes, Marquesses, Earls, etc., in the House of Lords also 'tawdry and ostentatious vulgarities, peculiar to West European potentates?'" Лист је објавио моје писмо.

Добро сте оценили моје осећаје поводом продаје извесних ствари у "Пратолину" (многе смо задржали а неке сам поклонио Галерији Пити). Није ми био познат чланак у "Sunday Times"-у и ја сам Вам врло захвалан за Ваш племенити гест према мени. Не знам где су нашли толике кру-

не али свакако ја нисам ниједну допринео. Вероватно, судећи по енглеским великим кућама, то је морала бити мода у XIX веку на Западу више него код нас на Истоку (17 јуна 1969).

Упитао сам га да ли зна где је познати енглески историчар Харолд Николсон написао за њега "a conflict of impossible loyalties".

Питате ме за Николсона. Он је ту фразу писао у једном листу — само се не сећам у коме — одмах после 27. марта и кад сам га посетио кратко време пред смрт у "Albany" (име куће у којој је становао, пр. п.), где је тада живео и захвалио му се, он ми рече да се често запитивао да ли је тај чланак мени био познат и да ли сам га у Африци могао прочитати. Да ли је то споменуто у мемоарима није ми познато, јер сам само прву свеску прочитао (5. октобра 1970) (26).

Пратио је и озбиљне историјске књиге објављиване у земљи.

Прочитао сам у последње време књигу Љуба Бобана (27), где осим малих грешака има врло истинитих и документованих описа (20. фебруара 1975).

Послао сам му нову Кризманову књигу (28), у којој на стр. 84 излаже Кнежев спољнополитички програм: "1. изразити антикомунизам; 2. економски плодносни југословенско-немачки односи; 3. интегритет државе; 4. приближавање Риму".

Хвала Вам много на књизи (...). Већ сам раније читао једну његову књигу, која ми се допала, јер видим да је *fait* и да тражи истину, што код многих није циљ. Досад сам само прочитао шта пише о мојој политици и мислим да је нешто погрешно у класификацији. Број 1 није се свакако тицало Русије, већ како да спасемо своју државу од највећег нашег непријатеља који нас руши од Версајског мира до Краљевог убиства. Наши — а особито наши емигранти — увек заборављају ко је то убиство припремио и који му је био циљ. Једном американском новинару који је посетио Ђана после убиства овај последњи је рекао: „*Et maintenant nous*

(26) Harold Nicolson, "Diaries and Letters, 1930-1966", 3 vols., Collins, London, 1930-1966. Поменуто четири речи нисам могао да нађем у овом делу.

(27) Љубо Бобан, "Мачек и политика Хрватске сељачке странке, 1928-1941", 2 књ., "Либер", Загреб, 1974.

(28) Богдан Кризман, "Вањска политика југословенске државе, 1918-1941", Школска књига, Загреб, 1975.

allons voir comment la Yougoslavie va surmonter le coup" (А сад ћемо видети како ће Југославија савладати удар, пр. п.). Новинар је био Хамилтон Фиш Армстронг. Многи мисле да због руске мајке и због тога што сам се у Петрограду родио да сам био потпао под неки белоруски уплив. Међутим, ја сам напустио Русију кад сам био годину дана стар, 1894, а моји су се родитељи растали 1895. кад су ме оставили у Женеви код стрица кр(аља) Петра I с ким сам увек живео и то дуже него његова деца. Синови (Ђорђе и Александар, пр. п.) су били у руским школама а кћерка (Јелена, пр. п.) код руских тетака, и тако сам био сам са стрицом 1903. кад је постао краљ. Ја уопште никад нисам био у Русији, а мајку сам само једном видео 1898. на неколико дана у Торину (преудала се за италијанског грофа Ногера) и једног дана на ручку код њене сестре 1900. Толико о Русији, а мати је умрла 1904. Мој једини циљ је био прво да средим прилике у земљи — ако се сећате одмах сам вратио и ослободио толике политичаре — па затим гледао да се поново врати демократија и старе партије. А најглавније да решим хрватско питање. Као што знате били смо окружени непријатељима— Јанка Пуста у Мађарској, богзна каква пуста у Бугарској, а да не говорим о Италији. Французи нису допустили да се спомене Италија на процесу у Ексу (то ми је рекао Пол Бонкур) а Енглези су правили велики притисак да не проузрокујемо ма шта против Италије. (После, кад је букнуо рат са Етиопијом друкчије су мислили). Дакле, још је само требало да се посвађамо са Немачком и да се она сложи са Италијом и нашим другим непријатељима те да дропаднемо. То ми и данас изгледа да је био једини излаз из једне тешке ситуације, јер нас нико не би спасавао нити се за нас борио. На жалост и данас има људи који то неће разумети. Г-ђа Оти (29) ми је препоручена од великог пријатеља, који је имао велики положај у Енглеској јер, студирајући архив, била је пренеражена колико су многи писци нетачно описали моју политику. Ви ћете можда веровати да сам увек био нападан и никад се нисам бранио. Остављам млађим генерацијама да пронађу истину и мислим да су већ почели друкчије да гледају на извесне догађаје. Сад морам да се зауставим, јер у мојим годинама и са мојом болешћу брзо се заморим.

П. С. Видим да Ђано не говори истину кад спомиње Албанију. Ја сам енергично одбио његову понуду и имао сам борбу са Стојадиновићем и Ђенералштабом, који су сматра-

29) Писао сам му да сам изненађен да је примио г-ђу Филис Оти, која је у Енглеској један од главних пропагатора Тита, Народноослободилачког покрета и комунистичког режима.

ли да је у нашем интересу да добијемо северни део Албаније, што би појачало наш стратегијски положај. Ја сам одговорио да нећу да Италија ступи на Балкан, јер се никад неће зауставити. Једино је тачно да сам рекао Ђану да нам није потребно више Арнаута. Одмах сам обавестио Лондон, који није ништа предузео (22. октобра 1975).

То је било и најдуже Кнежево писмо.

Последњи пут ми се јавио 12. јуна 1976. Био је примио приказ Паротове књиге (30) објављен у Књижевном додатку "Тајмса".

Писца одавно познајем али сам га ретко виђао.

Надам се да ће Парот бити задовољан успехом своје књиге.

Умро је 14. септембра исте године.

**

*

Поред овог мноштва писама, имао сам, током четврт века, и приличан број разговора са кнезом Павлом, разговора који су увек трајали по неколико часова. Звао ме је на ручкове, вечере или чајеве у париском цокеј-клубу, у свом париском дому, у лондонском "Рицу" или "Кларицесу", у кући свог пријатеља Хенри Чанон-Чипса, у лондонском Турф-клубу и ресторану "Мирабел". Велика је штета што после сваког разговора нисам записивао оно што сам од њега слушао. То сам једино учинио после првог виђења с њим у Паризу, 20. новембра 1950, и после ручка у Лондону, 18. фебруара 1965.

Понедељак, 20. новембра 1950.

Неколико минута пред подне отишао сам у Цокеј-клуб. Увели су ме у једно салонче и тачно у подне појавио се кнез Павле. Остао је и даље Prince charmant (мио кнез), али је страховито остарео. Чини ми се да га не бих познао да сам га срео на улици. Жалио ми се на здравље. Пати од декалцификације кичме и мора да носи челични мидер. То му се види кроз одело. Лице му се угојило и то нарочито му се раширило доњи део лица. О прошлости није хтео да говори. О будућности да. Забрињава га раздор међ Србима у изгнанству. Забрињава га такође што је Мачек тешко болестан. "Њега добро познајем. С њим није лако, али се ипак некако може. Шта ћемо ако умре? Јурја Крњевића сам само једном или двапут видео, али се с њим не може ништа". Лично верује да ће Америка, кад се буде потпуно спремила, упутити (Совјетима ултиматум. По њему ће то изазвати рат, јер Руси неће попустити. "Ви ћете остали ви-

(30) Cecil Parrott, "The Tightrope", Faber and Faber, London, 1975.

дети ону јадну нашу земљу, али је ја нећу више никад". Врло болно је додао: "Мене тамо више нико неће". Каже ми да избегава Србе, јер му стављају у уста ствари које никад није рекао. Из његових речи изводе погрешан закључак да он још има неких амбиција. "Никаквих амбиција више немам", додао је. Причао сам му разне ствари које сам чуо из земље. Распитивао се за моје родитеље и моју тазбину, за краљевића Ђорђа. Чуо је да се оженио, али није знао ко му је жена. Од наших у Лондону само се распитивао за Слободана Јовановића, Милана Гавриловића и Александра Авакумовића. Додао је да треба да видим његовог сина Николу, који је у Оксфорду у "Крајстчерчу". Био је необично љубазан и позвао ме је да му се опет јавим кад будем био у Паризу, само да га известим раније да би могао да ме позове на ручак или вечеру. О краљу Петру није хтео ништа да говори. Нисам помињао Кнегињу, јер сам из француске штампе сазнао да је између њих дошло до неког размимоилажења (31). Али ми је сам рекао да је она у Швајцарској, да и он одлази кроз два дана тамо и да је отуд дошао пре неколико дана, да је тамо његова свастика Јелисавета, која је врло озбиљно болесна (изгледа да је рак, али ми он то није рекао) и да очекује ових дана и Марину. У 12.45 ч. сам се дигао. "Дођите опет да ме видите". Хтео је да ми придржи капут. Нисам му дозволио и, како сам се окренуо, оборио сам свој кишобран. Он је покушао да се сагне и да ми га дохвати, али од мидера није могао. Опште узевши, Кнез је, крај све љубазности, оставио на мене тежак утисак.

Четвртак, 18. фебруара 1965.

Ручао сам са кнезом Павлом у ресторану "Мирабел". Причао ми је како је Елеонора Шверљуга која је била дворска дама, стално интригирала да краљица Марија буде један од намесника. Због тога је и смењена. Кад је краљ Александар у шали рекао да се преселио на Дедиње да би „могао рашчистити своје рачуне с Београдом у случају да Београд једног дана устане против солуције која би консолидовала државу", присутни су били само краљица Марија и Кнез. Како је то могло доспети до Мештровићевих ушију, није му познато. Претпоставља да је то Краљица, опет у шали, морала да понови пред г-ђом Шверљугом, која је то испричала Мештровићу, који је опет, али као озбиљну претњу, унео у своје "Успомене". Да је Мачек пристао, не би дошло до приступања Југославије Тројном пакту. Али је Мачек био непопустљив, а у томе га је подржавао Фран

(31) "Le Monde", Paris, 21 et 22 novembre 1950.

Куловец. Меморандум који је Драгиша Цветковић поднео Кнезу уочи 25. марта и који је завршио речима да је "за нас боље да нас (Немци, пр. п.) директно нападну него да нас изоловане мрцваре. Јер чак и кад би нам крај у оба случаја био исти не би пут био исти. У случају напада и отпора наша би част била читава, а то ће значити нешто у тренутку ликвидирања овог рата", није он написао из сопствене побуде. Кнез му је наредио да му такав меморандум пошаље у нади да ће то поколебати Мачека и Куловца. Кнез никако не верује у могућност повратка монархије, која је, по њему, коначно сахрањена. Са тугом је рекао да су краљу Петру, због његових немогућих брачних односа, врата свих дворова затворена. Константин Караманлис се састао с Титом током своје четврте владе између 1961. и 1963. и причао је Кнезу да је Тито тешко болестан и да су Грци због тога забринути. Све што је Мештровић у својим "Успоменама" изнео о Кнезу су најобичније измишљотине без икакве основе. Тито га је, преко белгијске краљице-мајке Јелисавете, позвао да се врати у земљу, обећавајући му да му се ништа неће догодити. Описао ми је како је дошло до његових присних веза са Енглеским двором. Као студент у Оксфорду дугих је година делио стан са Мајкелом Боуз-Лајоном, сином графа од Стратмора и братом будуће краљице Јелисавете. Многе школске распусте проводио је код њих у Глансу, у Шкотској, и у њиховом замку у Хертфордској графовији. Проводио је дане по енглеским и шкотским замковима. Спријатељио се са принцом од Велса, будућим краљем Едвардом VIII, са војводом од Јорка, будућим краљем Ђорџем VI, са војводом од Глостера и војводом од Кента. у његовој вили на Брду крај Бохиња, војвода од Кента упознао се са његовом свастиком, грчком и данском принцезом Марином. Обећао ми је да ће ми, кад се идући пут будемо видели, потанко причати како је све текло до тренутка кад је краљ Александар погинуо. Мисли да је Смиља Константиновић задржала све белешке Бошка Јевтића, који је напрасно умро у њеном стану у Паризу. Постоје и белешке Петра Живковића и нада се да ће до њих доћи. Доказивао ми је да је наша војска била неспремна. Раније су њом владали црнорукци, а доцније белорукци. На моје питање зашто је ђенерал Милан Недић поднео оставку новембра 1940. Кнез ми је одговорио: "Није он оставку поднео, већ сам од њега оставку захтевао". Објаснио ми је да, ни после првог ни после другог бомбардовања Битоља од стране Италијана, Недић ништа није предузео да наше ваздухопловство узлети и да наша противавионска артилерија ступи у дејство иако је Кнез то од њега захтевао одмах после "првог" напада. Позван у аудијенцију, Недић је из

мундира извукао табак хартије и пружио га је Кнезу. У том рапорту је заступао гледиште да је важно да имамо добру спољну политику, а доброј спољној политици није потребна подршка војске, и предлагао је чак да уступимо Немачкој извештан појас дуж границе да бисмо коначно придобили Немце за себе. Кнез му је одговорио да на тако шта не би никад пристао ни да су Немци то тражили од њега, а камоли да им он то нуди и на лицу места је захтевао од Недића да поднесе оставку. Војвода од Кента посетио је Југославију. Кнез готово никога не виђа, "јер Краљ одмах мисли да му радим о престолу". Јако га занима доба кнеза Милоша. Говорио ми је о снази енглеске масонерије, чији је велики мајстор Харвуд, зет краља Ђорђа VI. Код нас је најзначајнији масон био Владимир Ђоровић. Рекао ми је да многи верују да је и он масон, али да је то потпуно нетачно. "Никад масон нисам био". Поменуо сам му како се потпуковник Милоје Динић стално хвалише да је постао масоном. Кнез се насмејао. "Чуо сам и да се хвалише својим везама, па сам се распитивао. Нема он никаквих веза, а ложа у коју је примљен нема никакве везе са енглеском масонеријом". Пита се коме да остави своју збирку слика. Намеравао је да је поклони музеју који је био основао у Берграду, али неће да је оставља комунистима. Можда ће се решити да их завешта Оксфордском универзитету. Напунио је, каже, 70 година, а протекло је педесет откад је у Оксфорду дипломирао. На растанку ме је упитао да ли осећам чежњу за земљом. Одговорио сам му да је нарочито осећам кад цветају јорговани, јер нам је врт, у родитељском дому у Београду, био пун јоргована. "А ја", узвратио ми је Кнез, "кад шетам пратолинским вртом, кад узаберем струк босиљка, протрљам га међ прсте и помиришем. Тада ми готово пођу сузе на очи".

**

*

Не бих могао да завршим овај чланак а да не подвучем чињеницу да, по мом мишљењу, Кнез није био много срећан ни у свом приватном ни у свом јавном животу.

Родио се у Петрограду 15/27. априла 1893. Родитељи су му се раставили од стола и постеље 1895, кад му је било две године, а развели 1896, кад му је било три. Остао је врло кратко време код оца, да би убрзо прешао код стрица у Женеву, од кога се више није одвајао. Мајку, кнегињу Аурору Демидов ди Сандonato, која се преудала за италијанскога графа Ногера, видео је само двапут: први пут 1898, у Турину, кад му је било пет година и кад је код ње и очуха провео неколико дана; други пут 1900, приликом једног ручка код мајчине сестре, своје тетке, Марије Симон кнеги-

ње Абамалек-Лазарев, рођ. кнегиње Демидов, кад му је било седам година. Мајка му је умрла 1904, кад му је било једанаест година и одрастао је не знајући ни за топлу мајчину љубав ни за нежни очев загрљај. Родитеље су му заменили стриц краљ Петар и тетка Ида, Персида Николајевић (32), која му је стварно била сестра од тетке и водила кућу краља Петра после смрти његове супруге, кнегиње Зорке (Љубице). Али, како је била много старија — рођена је 1860 — то је по годинама била ближа краљу Петру но његовој деци, која су је звала тетком. Оженио се 1923, кад му је било тридесет година. Кад му је било шездесет и једна година, трагично је изгубио млађег сина кнежевића Николу 1954. Кћер кнегињица Јелисавета удала се 1960. противу његове воље за Американца од ње старијег седамнаест година. Пошто је с њим родила двоје деце, развела се 1966, да би се по други пут удала 1969 за Енглеза од ње млађег осам година. Пошто је с њим родила једно дете, развела се по други пут 1974. Једном приликом, после њене прве удаје, Кнез ми је рекао "Не знам шта ме је горе погодило: Никијева погибија или Јелисаветина удаја". Старији син кнежевић Александар добро се оженио 1955. савојском принцезом Маријом-Пијом. Пошто је у два маха добио близанце развео се 1967. да би се по други пут оженио 1973. лихтенштајнском принцезом Варваром од њега млађом осамнаест година. Кнез је имао да се стара о свим тим унуцима. Најзад је заклопио очи у Паризу 14. септембра 1976, у својој осамдесет четвртој години.

Пређимо сад на Кнежев јавни и политички рад.

Краљ Александар га је увек држао на прилично кратким лонцама. Није га упућивао у државне послове, а ни у материјалном погледу није најбоље стојао. Ако се не варам, краљ Александар му је из своје цивилисте давао само 20.000 динара месечно. Без икаквог искуства у вођењу државних послова, постао је 1934, кад му је била четрдесет и једна година, једним од тројице намесника. Било је сасвим природно да, као члан Краљевског дома, заузме у Намесништву прво место. Уосталом и краљ Александар га је у свом тестаменту поменуо под 1. Али није било природно да се друга двојица намесника, Раденко Станковић и Иво Перовић, претворе у "присутне грађане" и да сва одговорност падне на Кнеза-Намесника. Само, да ли је за овакво стање правично бацати одговорност искључиво на кнеза

(32) Полексија, најстарија сестра краља Петра и кнеза Арсена, била је жена Константина Николајевића, капућехаје у Цариграду. Персида је била њихова кћер. Умрла је у Београду 1945.

Павла? Да га у томе нису подржавали својом слабошћу друга двојица намесника, а својим ласкањима, понекад и погнутим леђима и пруженом руком, Југословенска национална странка, Југословенска радикална заједница са деловима Радикалне странке, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације, Хрватска сељачка странка, Самостална демократска странка, за краће време Савез земљорадника, а за још краће и део Демократске странке, велики број ђенерала и приличан број интелектуалаца, никад Кнез, својом сопственом снагом, не би могао да постане "свје и свја", (33).

Тежња за свемоћношћу можда се одмах не испољава, али се убрзо појављује и узима све више и више маха. Да ли је Кнез сам подлегао тој тежњи или су га на то навеле прилике у земљи и личности из његове околине, тешко је рећи. Можда су и Кнез и његова околина хтели да се угледају на пример из прошлости, на Намесништво од 1889, у коме је први намесник Јован Ристић био свје и свја, док су друга двојица, ђенерали Коста Протић и Јован Белимарковић, били као неки Ристићеви ађутанти или, и они, "присутни грађани". Како било да било, чињеница је да је Кнез постао свемоћним и у унутрашњој и још више у спољној политици. И кад је марта 1941. дошло до доношења заиста пресудне одлуке, он се нашао у зачараном кругу. Сви су Југословени без разлике желели да избегну рат. Нису га хтели ни Срби, али не и по цени приступања Тројном пакту. Огромна већина Хрвата и нешто више Словенаца хтели су мир, ма и по цени приступања Тројном пакту. Пред њим су изгледа била само два излаза: одупрети се Немцима или пред њима клекнути. Да би се одупро потребна му је била подршка целог народа, а он је могао да рачуна само на Србе. Приступајући Тројном пакту, задовољавао је Хрвате и добар део Словенаца, али му је морало бити јасним да ће тиме изазвати Србе.

(33) У шест намесничких влада узела су учешћа следећа лица: као чланови Југословенске националне странке Људевит Ауер, Будислав Анђелиновић, Милан Врбанић, Димитрије Вујић, Јурај Деметровић, Милорад Ђорђевић, Петар Живковић, Драгутин Јанковић, Богољуб Јевтић, Марко Кожул, Драгутин Којић, Огњан Кузмановић, Живојин Лазић, Божидар Максимовић, Војислав Маринковић, Драго Марушић, Фран Новак, Велимир Поповић, Светислав Поповић, Стјепан Сркуљ, Милан Сршкић, Милан Стојадновић, Стеван Ђирић, Никола Узуновић, Милан Улмански, Авдо Хасанбеговић и Илија Шуменковић (највећи део ових лица припадао је, пре образовања Ј. Н. С, разним странкама, док је изванстранички број, после образовања Југословенске радикалне за-

Из многих разговора с њим било ми је јасно да су све његове наклоности нагињале ка Енглеској и да је веровао у крајњу њену победу. Али Лондон није могао ништа да му обећа а још мање да му помогне. А одбити немачке ултимативне захтеве било би исто што и рат и то самоубилачки рат са свим ратним страхотама и, истовремено, сигуран распад Југославије. Веровао је, можда, да ће приступањем Тројном пакту без икаквих војних обавеза добити у времену и да би, ослањајући се на своје заиста присне везе са енглеском Краљевском кућом, могао да допринесе савезничкој ствари својим посредовањем између Велике Британије и Немачке после Хитлеровог напада на Совјетски Савез, а у тај напад је веровао. Нашао се, по речима енглеског историчара Харолда Николсона "in a conflict of impossible loyalties".

На дан преврата, иако су многи страховали да се Кнез може и успротивити, он је одмах поднео оставку и напустио земљу. Надао се да ће му Енглеска указати гостопримство. Међутим, на захтев Британске владе, послан је у Кенију као "затвореник Његовог Величанства", али затвореник који је морао своју породицу и себе да издржава. Са њим се много горе поступало него са Миланом Стојадиновићем, који је заточеништво на Маурицијусу провео у "златном кавезу". Југословенска влада га је искључила из Краљевског дома. Све је то на њега тако деловало да је доживео потпуни и физички и нервни слом. Из поверљиве архиве Форен офиса се види да су његови чувари страховали да ће, доведен до очајања, извршити самоубиство. Тада му

једнице, прешао у нову странку); као чланови Ј. Р. З. Јован Алтипармарковић, Милан Аћимовић, Шефкија Бехмен, Никола Бешлић, Милош Бобић, Ђура Јанковић, Панта Јовановић, Никола Кабалин, Бранко Калуђерчић, Мирко Комненовић, Антон Корошец, Миха Крек, Богољуб Кујунџић, Џафер Куленовић, Душан Летица, Анте Мاستровић, Бранко Миљуш, Милан Мишкулин, Часлав Никитовић, Милоје Пајаковић, Душан Пантић, Никола Прека, Милан Протић, Виктор Ружић, Милан Симоновић, Франц Сној, Мехмед Спахо, Светозар Станковић, Игњат Стефановић, Добривоје Стошовић, Јеврем Томић, Драгиша Цветковић и Ђуро Чејовић (највећи део ових лица припадао је раније разним странкама); као чланови Хрватске сељачке странке Иван Андерс, Владимир Мачек, Бариша Смољан, Јосип Торбар и Јурај Шутеј; као чланови Демократске странке Драгомир Иконић и Божидар Марковић; као члан Радикалне странке Лазар Марковић, Самосталне демократске странке Срђан Будисављевић, Словенске људске странке Фран Куловец и Савеза земљорадника Бранко Чубриловић.

је, на посредовање Јана Смаца (Jan Smuts), председника Јужноафричке владе и члана Британског ратног кабинета, дозвољено да пређе у Јужну Африку, где је дочекао и крај рата. Прешао је у Европу. У Паризу је проводио зиму а у вили "Пратолино" лето. Почевши од фебруара 1952, често је долазио у Лондон, учествујући у свим како веселим тако и тужним догађајима у енглеској Краљевској кући, са члановима са којима је остао до смрти у најприснијим односима.

**

*

Као једини Карађорђевић који није био војник, већ хуманист, кнез Павле се нашао на крмилу државе у доба кад је беснео најстраховитији рат за који зна човечанство. Као највећи англофил у Југославији свргнут је са власти зато што је изневерио Енглеску. Као најкраљевскији од кнежева Дома Карађорђевића, протеран је из земље ради спасавања монархије. Као можда једини Карађорђевић који је веровао у "плаву крв", у преносном смислу те речи, доживео је да му се деца по неколико пута венчавају и раздвајају и то не увек са особама које би им приличиле.

Кад су моју жену родитељи 1920. уписали у женевску школу "Брехбил", коју су некад посећивали краљ Александар, краљевић Ђорђе и кнез Павле, још се налазила као наставница једна учитељица која се добро сећала кнеза Павла. "Био је тако мио, тако добар и тако невесео", рекла је мојој жени. И та га је невеселост пратила до смрти. Није ли ми рекао: "Мене тамо више нико неће".

Једни су кнеза нападали и називали га свакојаким именима. Други су га бранили претераним ласкањима. Он је, међутим, до краја господски ћутао. Своје грешке скупо је платио тридесетпетогодишњим изгнанством.

Овај чланак ни у ком случају није покушај правдања ни његове унутрашње ни његове спољне политике, јер нисам ни тужилац, ни бранилац, а још мање судија. Он је само сведочанство једног његовог дугогодишњег пријатеља — уколико се уопште може ико сматрати пријатељем чланова краљевског дома — али поштено сведочанство засновано на преписци и разговорима и које ће, можда, допринети бољем разумевању његове личности.

К. Ст. ПАВЛОВИЋ